

УДК 37.013.3

Богдан Піонтковський-Вихватень,
м. Київ,

РОЗВИТОК ТРУДОВОЇ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ТА ВІЙСЬКОВО-ПІДГОТОВЧИХ ПРОФІЛЬНИХ СЕРЕДНІХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ В УКРАЇНІ У ХХ СТОЛІТТІ

В статті розглянуті позитивні і негативні аспекти «Основних принципів єдиної трудової школи, які були опубліковані 16 жовтня 1918 р. Зміст навчально-виховної діяльності в політехнічних школах. У розвитку шкільних навчальних закладах УССР особливе місце займають військово-підготовчі профільні середні загальноосвітні школи.

Ключові слова: *трудова школа, «декларація», зміст навчально-виховної роботи, військово-навчальні спеціалізовані школи, положення про військові спеціалізовані школи.*

The article deals with the positive and negative aspects of «Basic Principles unified labor school, published October 16, 1918 The content of educational activities at the école polytechnique. In the development of school education of USSR military special place for the preparation of specialized secondary school.

Key words: *labor school, «Declaration», the content of educational work, military-educational special schools, the provision of military special schools.*

Розвиток освіти у ХХ столітті характеризувався значними змінами, що відбувались у вітчизняній школі. У кінці 1917 року була організована Державна комісія з просвітництва, яка виконувала функції попереднього міністерства просвіти.

У радянській загальноосвітній школі було передбачено проведення для дівчаток та хлопчиків до сімнадцяти років безкоштовну загальну та політехнічну освіту, що давала фундаментальні теоретичні знання та поєднувала їх з практикою, формуючи трудові навички для територіальних галузей виробництва.

Продовж 1918 року державна комісія з просвітництва під керівництвом А. В. Луначарського, Н. К. Крупської, П. Н. Лепешинського розробляла на державному рівні нормативні документи; «Основні принципи єдиної трудової політехнічної школи» та «Положення про єдину трудову школу». В серпні 1918 проект «Положення про єдину трудову школу» було подано для затвердження на I Всеросійський з'їзд з просвітництва, де його одногосно було прийнято. 30 вересня 1918 року було підписано декрет ВЦІК «Положення про єдину трудову школу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки», а 16 жовтня 1918 року було опубліковано «Основні принципи єдиної трудової школи» та «Положення про єдину трудову школу». «Основні принципи», більш відомі серед педагогічного середовища під назвою «Декларація про єдину трудову школу», а також оголошено нові науково-педагогічні принципи навчально-виховної

діяльності радянської школи. «Декларація» підкреслювала зв'язок школи з політикою, як важливий принцип радянської педагогіки.

Особливу увагу у «Декларації» приділялось наступним питанням: встановлювалась загальнодоступність та безкоштовність школи всіх ступенів; висувалась задача про введення, найближчим часом, загального обов'язкового початкового навчання. Створювалась єдина школа з двома ступенями: I-й ступінь – 5 років навчання, II-й ступінь – 4 роки навчання; школа оголошувалась світською; вводилась її політехнізація.

У змісті та методах навчально-виховної діяльності «Декларація» виступала проти формалізму та схоластики. Вимагала врахування інтересів учнів, їх активність та самоорганізованість, розвиток дитячої творчості, зв'язок школи з життям. Стверджувався науково-матеріалістичний зміст освіти та прогресивні методи навчально-виховної діяльності, рекомендувалась виробнича праця учнів, робота на пришкільних ділянках, самообслуговування учнів у школі.

У «Декларації» вказувалось на значну виховну роль дитячої фізичної праці, називались різні види ремісничої діяльності, якими повинні оволодіти учні I-го ступеня навчання. У старших класах школи рекомендувалось вводити виробничу діяльність учнів у промисловості та сільському господарстві. Значна роль відводилася всебічному розвитку особистості учнів, зокрема, фізичному та естетичному вихованню: гімнастиці, іграм, спорту, ритміці, малюванню, ліпці, співам, музиці тощо.

«Декларація» та «Положення про єдину трудову школу» проголошували повагу до дітей. Їм надавались можливості для ініціативи, створювались учнівські організації з широкими повноваженнями. Хоча ці документи мають певні недоліки, а саме: скасування перевідних іспитів та домашніх завдань, зниження керівної ролі вчителя, але, разом з тим, вони встановлювали зв'язок навчання у школі з життям, з професійною діяльністю робітників та селян [1].

Зміст навчально-виховної діяльності у школах поступово змінювався. На уроках історії учні отримували наукові знання, що висвітлювали події, що відбувались у державі. При вивченні літератури багато уваги приділялось знайомству учнів з творами кращих російських та українських письменників, поетів та інших видатних постатей; учні писали про них твори, реферати, що оприлюднювали та обговорювали на уроках.

Викладання математики, фізики, хімії значно розширилось, набуло більш прагматичний та науковий характер. Учителі намагались пов'язувати теоретичні знання, передбачені навчальними програмами, з цих предметів з технікою. Навчальний матеріал підкріплювали супроводом лабораторними заняттями, екскурсіями та роботою на пришкільних ділянках. Прагнення проведення лабораторних робіт не завжди вдавалось втілити у життя, тому що у школах не вистачало відповідної матеріально-технічної бази. Але поступово у школах почали з'являтися кабінети фізики, хімії, біології [3].

Адміністрації шкіл звертали значну увагу на трудове виховання учнів. Багатьом міським та сільським школам було відведено пришкільні ділянки, що оброблялась силами учнів, а вирощена продукція, використовувалась для приготування для учнів шкільних сніданків.

Деяким школам вдалося створити достатню матеріальну базу для майстерень (столярні, слюсарні, палітурні тощо), в яких проводилися уроки праці, ремонтувалося та виготовлялося шкільне приладдя та меблі. У школах міст та сіл учні займалися фізичною культурою: гімнастикою, футболом, а також знайомились з мистецтвом. Школи ставали центрами культурно-просвітньої діяльності трудового середовища.

У 1929 році були опубліковані «Програми єдиної трудової школи I-го ступеня» для міських та сільських шкіл. У нових навчальних програмах почали більше уваги приділяти такому навчальному матеріалу, за допомогою якого можливо знайомити дітей у доступній формі з індустріалізацією держави та сільським господарством.

У 1930 році Наркомпрос ввів навчальні програми для початкової школи та школи фабрично заводського навчання (ФЗН), в основі яких містилися комплекси-проекти.

У навчально-виховний процес радянської школи некритично було перенесено американський «метод проектів». Відповідно до цієї методичної системи відбувалась ліквідація шкільних груп (класів), їх заміняли ланки та бригади. Групуючи матеріал різних навчальних предметів для комплексів-проектів, програми стали на шлях частково-поверхневого надання учням фундаментальних знань. Знання про природу (фізика, хімія, біологія) та знання про суспільство (суспільствознавство, історія, географія, література) учні повинні були засвоювати у процесі виконання певних тем та проектів.

Навчаючи учнів за комплексно-проектними програмами, школа не могла забезпечити їх необхідним об'ємом систематичних знань, внаслідок чого ті, хто закінчували навчання у школі (випускники) не мали глибоких фундаментальних знань та достатньої практичної підготовки для успішних занять у вищих навчальних закладах [1].

Порівнюючи американський «метод проектів» (1930) зі сучасною «Болонською системою», розпочату 19 червня 1999 року в м. Болонья (Італія) була підписана 29-ма міністрами освіти від імені держав документа, що отримав назву «Болонська декларація», яку Україна підписала 19 травня 2005 року в м. Бергені (Норвегія), ми можемо помітити схожість. Ці два проекти розроблено у США. В «методі проектів» навчальний матеріал групувався навколо комплексів-проектів, у рамках якого учні отримували та засвоювали знання, а в «болонській системі», за тим же алгоритмом, навчальний матеріал групується навколо «модулів». У «Болонській системі» так само, як і в «методі проектів» відсутні групи, тобто, навчання здійснюється за різними предметами в різних групах. Навчально-виховний процес в цих системах не систематизовано, основний напрям діяльності учнів зроблено на самостійне вивчення предметів. Таким чином, школа не може забезпечити учнів необхідним об'ємом систематичних знань ні в минулому, при переході на «метод проектів» (1930), ні сьогодні, при переході на «Болонську систему» (2005).

XIV Всеросійський з'їзд Рад (1929 року) зобов'язав Наркомпрос вжити заходів, які б забезпечили практичне впровадження у навчально-виховній школі трудову політехнічну освіту.

При школах почали створювати майстерні (столярні, слюсарні, токарні), шкільні виробничі музеї. Дітей навчали елементарним виробничо-трудовим умінням та навичкам

використовувати прості засоби праці, знайомили з трактором, автомобілем, електродвигуном, організовували екскурсії на виробництво.

Зростаючий інтерес з питань політехнічної освіти поставив проблему політехнізма в повному обсязі. В серпні 1930 р. у Москві відбувся перший Всеросійський політехнічний з'їзд.

З'їзд постановив рішення: *перше*: «Про закріплення шкіл у містах та промислових районах до підприємств, а сільські школи – до колгоспів, радгоспів та моторно технічних станцій»; *друге*: «Про організацію для початкових класів робочих кімнат, а для п'ятих-сьомих класів – майстерень та лабораторій, пов'язаних з виробництвом, де стояла головна задача – підготовка контингенту до фабрично-заводського учнівства та технікумів [1].

У школах застосовувались різні методи, що активізували навчально-виховну діяльність учнів та допомагали їм більш свідомо ставитись до оточуючої дійсності. Під час навчання учні відвідували багато екскурсій з метою спостереження та пізнання явищ оточуючої природи, господарських та суспільних відносин. У результаті екскурсії та заняття поза школою, стали для учнів основними формами навчально-виховної діяльності. При запровадженні політехнічного навчання у школах було виявлено серйозні помилки. Спроби зробити основою навчально-виховних занять вивчення найближчого виробництва та місцевого краєзнавства призвело до порушення навчально-виховного процесу та змісту навчальних предметів. Це віддаляло політехнізацію школи від вивчення основ наук [2].

У розвитку навчально-виховної діяльності закладах УССР особливе місце займають військово-підготовчі профільні середні загальноосвітні школи.

Військово-підготовчі школи проіснували до кінця 20-х – початку 30-х років ХХ століття, після чого їх почали скасовувати зважаючи на збільшення рівня загальноосвітньої підготовки молоді, придатної вступати на навчання до військових училищ. Так у 1929 році Українська військово-підготовча школа була реорганізована у Полтавську школу перепідготовки командирів запасу імені М. В. Фрунзе.

За час існування військово-підготовчі школи зробили кілька випусків та направили у військово-навчальні заклади близько півтори тисячі вихованців. Серед них – майбутні воєначальники: Маршал Радянського Союзу П. Ф. Батіцькій, генерали Г. Е. Стогній, Я. М. Табунченко, В. А. Рождественский, В. С. Кондратенко, Ф. П. Бойко, В. М. Добрянский, П. І. Дейнеховский, адмірала В. Д. Шандабилов, В. А. Ерещенко. Серед вихованців військово-морського підготовчого училища – адмірала Н. Г. Кузнецов, В. А. Андреев, контр-адмірал Б. В. Каратаев, контр-адмірал-інженер Г. Ф. Боготов та ін.

У 1936 році в СРСР було 75 військових шкіл (50 сухопутних, 18 військово-повітряних, 7 військово-морських). У військових школах 63,4 тис. чоловік. Оскільки армія відчувала гостру потребу в командирах, у 1936-1939 рр. було відкрито ще 32 військові школи (8 піхотних, 10 артилерійських, 14 льотних та льотно-технічних). У 1937 році військові школи перетворюються в училища, термін навчання в яких скорочується до двох років, а їх штати розширюються майже вдвічі [5].

Ідея створення підготовчих військово-навчальних спецшкіл за зразком кадетських корпусів була запропонована К. Е. Ворошилову заступником начальника артилерії Робітничо-селянської Червоної Армії (РСЧА) комкором (згодом генерал-полковником) Володимиром Давидовичем Грендалем (1884-1940), який багато зробив для організації навчання артилерійських кадрів всіх ступенів.

За рішенням Уряду від 5 травня 1937 року, середні школи в експериментальному порядку почали навчання юнаків 8-10 класів за спеціальною програмою, згідно з якою математика, фізика, хімія, креслення та військову справу вивчали наближено до програм військових училищ. Школи комплектувалися учнями, які успішно закінчили 7 класів і за станом здоров'я могли навчатися у військових училищах. Відповідно до Положення Про «спеціальні школи» їх випускники могли після 10 класу вступати до будь-якого військового училища. У листопаді 1937 року до Положення було внесено уточнення, за яким спецшколи перепрофільовувалися в артилерійські, а їхні випускники йшли на комплектування артилерійських училищ.

Спецшколи військово-морського флоту (ВМФ) проіснували до 1943 року, після чого вони були перепрофільовані на підготовчі училища ВМФ. Спецшколи військово-повітряних сил (ВПС) були розформовані у 1955 році. Спецшколи ВМФ проіснували до 1943 року, після чого вони були перепрофільовані на підготовчі училища ВМФ. Спецшколи ВПС були розформовані у 1955 році. Перед Великою Вітчизняною війною генерал-майор А. А. Ігнат'єв деякий час був інспектором військових навчальних закладів (у тому числі, спецшкіл) з іноземних мов[5].

У передвоєнні роки і в період Великої Вітчизняної війни спеціалізовані школи стали одним з важливих джерел комплектування артилерійських, військово-морських та авіаційних училищ. Вже до травня 1942 р. спецшколи (артилерійські, ВМФ і ВПС) передали Армії і Флоту 15 тисяч своїх вихованців. Більшість з них гідно билися на фронтах з німецько-фашистськими загарбниками. Більшість з цих випускників стали Героями Радянського Союзу. Серед них – маршали С. С. Ахромєєв, адмірала А. П. Михайловський, генерали В. Л. Говоров, А. Я. Брандис і багато інших видатних воєначальників.

У травні 1924 р. на базі 6-ої Харківської піхотної школи і 9 піхотних Сумських командних курсів відповідно до наказу Радянських військових сил (РВС) країни в Харкові почалося формування Української військово-підготовчої школи з 3-річним терміном навчання для підготовки майбутніх курсантів військово-навчальних закладів. У школу приймалися підлітки, 15-18 років за направленням Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЛКСМУ), як правило, вихованці дитячих будинків, діти військовослужбовців та робітників. У грудні 1925 ця школа переїхала в Полтаву [5].

Учитися в спецшколах було нелегко. Крім звичайних шкільних предметів вивчалися військові статuti, основи артилерійської стрільби, матеріальна частина знарядь та приладів, по кілька годин на тиждень проводилися заняття стрийової та фізичної підготовки. 1 травня і 7 листопада спецшколи були учасницями військових парадів.

У м. Києві, по вулиці Ярославів Вал, 40 у 1937-41 рр. розташовувалась 13-а артилерійська спецшкола. Її учні брали участь в обороні Києва. На фасаді будівлі розміщена композиція, присвячена юним спец-учням. Скульптор Н. Д. Марченко, архітектор Т. Г. Довженко. Відкрита у 1984 році. Напис на пам'ятнику: «Випускникам Київських артилерійських, військово-морський та авіаційної спеціальних шкіл системи народної освіти, учасникам Великої Вітчизняної війни 1941-45 рр.».

Начальник артилерії Червоної Армії Н. Н. Воронов виявляв турботу про спецшколи та надавав їм необхідну допомогу. Інспектор спецшкіл А. П. Полехін приділяв значну увагу підбору кадрів (учителів), які добре знали свій предмет та методику викладання. Розпорядок дня у спецшколах регламентувався загальним шкільним Статутом та «Правилами внутрішнього порядку в спеціальних середніх військових школах».

Після закінчення програми навчального року спец-учні виїжджали на 45-денні табірні збори, під час яких, на практиці засвоювали артилерійську та стрілецьку зброю, аж до проведення навчально-бойових стрільб. Там проводилися заняття на місцевості з тактики та військової топографії. Жили в наметах. На час табірних зборів номер спецшколи ставав номером дивізіону загально табірному збору спецшкіл.

Учні, які закінчили артспецшколи, приходили в артилерійські училища зі знанням статутів Червоної Армії, основ військової служби, пристроїв та дії артилерійських знарядь, стрілецької зброї, приладів, правил стрільби наземної артилерії та інших дій армійської служби. У порівнянні з курсантами, які закінчили 10 класів у звичайній середній школі, «специ» були набагато краще підготовлені до навчання, на більш високому рівні не тільки військових предметів, а й загальноосвітніх дисциплін. Крім того, вони виділялися фізичним розвитком, дисциплінованістю та міцною товариською згуртованістю. Пройшовши прискорений курс навчання (3-6 місяців замість 2-х років), випускники училищ йшли на фронт. Іноді обставини вимагали більш екстрених заходів. Так, з Першого Київського артилерійського училища, евакуйованого до Красноярська, після надщільної 2-місячної підготовки, курсантів у терміновому порядку направляли на фронт, призначивши їх на сержантські посади. Після битви під Москвою з 80 курсантів-вихованців київських спецшкіл атестували як лейтенантів тільки 10 чоловік, інші загинули в боях.

Постановою № 452 від 9 квітня 1938 року Раднарком затвердив нове Положення «Про спецшколи», що діяло без змін до їх реорганізації до 1946 року. Наведемо текст цього Положення.

Положення

«Про спеціальні школи народних комісаріатів освіти РРФСР і УРСР»

1. Спеціальні школи народних комісаріатів освіти РРФСР і УРСР призначаються для комплектування особами, які закінчили ці школи, артилерійських училищ Народного Комісаріату Оборони.

2. Спеціальні школи Наркомосу комплектуються з числа політично перевірених учнів середніх шкіл чоловічої статі:

а) які закінчили відмінно неповну середню школу (семирічку);

б) закінчили «відмінно» або «добре» 8 класів повної середньої школи;

3. Спеціальні школи мають 8-10-ті класи середньої школи.

4. Математика, фізика, хімія, креслення, малювання та військову справу викладають у школах за програмами та підручниками, пристосованим до програм артилерійських училищ НКО. Решта предметів викладаються за загальними програмами та підручниками середніх шкіл.

5. У школах створюються військові кабінети із зразками артилерійського та іншого озброєння.

6. У школи призначається кращий викладацький склад з вищою педагогічною освітою, у тому числі, з осіб командирів запасу артилерії. Для керівництва військової і політичної роботи призначаються помічники директорів шкіл з політичної частини та військові керівники з числа осіб кадрового політичного і командного складу.

7. Перевідні та випускні випробування учнів спеціальних шкіл проводяться у присутності викладачів артилерійських училищ за призначенням начальника артилерії Радянської Соціалістичної Червоної Армії (РСЧА).

8. Всі учні спеціальних шкіл носять присвоєну їм форму одягу.

9. Курсанти живуть за загальним шкільним Статутом.

10. Правила внутрішнього розпорядку затверджуються Народним Комісаром Освіти РРФСР і УРСР за погодженням з Народним Комісаром Оборони СРСР.

11. Літні канікули учні проводять в спеціальних таборах. Керівництво таборами і склад учнів – за рахунок Наркомпросів РРФСР та УРСР.

12. Усі випускники спеціальних шкіл отримують атестат зрілості і розподіляються начальником артилерії РСЧА за участю представника Наркомосу РРФСР по артилерійським училищам.

13. Після закінчення спеціальних шкіл учні з оцінками «відмінно» і «добре» мають переважне право вступу до артилерійських училищ підвищеного типу без випробувань.

14. Випускники артилерійських училищ посвячуються в лейтенанти і направляються в РСЧА на стройові артилерійські командні посади.

15. При наборі слухачів до Артилерійської Академії надавати переваги тим, які пройшли спеціальну школу товаришам, які закінчили артилерійське училище з оцінками «відмінно» або «добре» і, які пройшли стройову службу впродовж двох років з відмінною атестацією.

Такі товариші приймаються до Артилерійської Академії:

а) на перший курс командного факультету і на другий курс інженерного факультету – без випробувань;

б) на другий курс командного факультету і на третій курс інженерного факультету – з випробуваннями в обсязі першого курсу командного факультету або другого курсу інженерного факультету відповідно.

16. Усі учні, які закінчили Артилерійську Академію, колишні вихованці спеціальних шкіл Наркомосу, які прослужили до вступу в Академію 3-и роки на стройових посадах, отримують військове звання на 1 щабель вище, ніж інші [4].

У 1938 році в СРСР вже діяли 17 спеціальних артшколи, де навчалось більше 8 тисяч кращих юнаків, які відгукнулися на заклик секретаря ЦК ВЛКСМ.

У 1940 році рішенням Уряду СРСР було створено військово-морські спецшколи та спецшколи ВПС за аналогом артилерійських спецшкіл, що вже успішно функціонували. До новостворених навчальних закладів приймалися юнаки, які закінчили 7-й, 8-й або 9-й класи. Бажаючих вчитися було багато, але пройти відбір могли тільки найкращі. Випускники спецшколи здобували середню освіту і право на вступ без іспитів до одного з вищих військово-морських або льотних училищ країни. Військово-морські школи було організовано в Москві, Ленінграді, Києві, Горькому, Одесі і Баку. Спецшколи ВПС започатковували діяльність, як правило, у містах, де були льотні училища (16 шкіл), у Тбілісі, Баку, Києві та Єревані існували спецшколи республіканського підпорядкування.

Згідно з постановою Ради Народних Комісарів СРСР і на основі директиви Генерального штабу Червоної Армії від 27 вересня 1943 почалося формування училища у місті Чугуїв Харківської області[там само]. Цьому училищу, створеному у важкий час для країни, було присвоєне ім'я полководця Олександра Васильовича Суворова. Воно отримало першу назву – Харківське Суворовське військово училище. 24 листопада 1943 училище нагороджено грамотою Президії Верховної Ради СРСР «Про вручення Бойового Червоного Прапора». Цей день став Днем народження училища, а почалися заняття 1 грудня 1943 і 500 вихованців віком від 8 до 14 років сіли за парти на перші заняття. З них 39 юнаків брали участь у боях, а дев'ятеро були нагороджені бойовими орденами та медалями. Особовий склад училища жив разом з країною, яка воювала.

На початку липня 1947 училище було переведено до Києва і отримало назву «Київське Суворовське військово училище». У 1947 році було проведено перший післявоєнний набір вихованців, а в 1948 році відбувся перший випуск суворовців. 23 серпня цього ж року випускники училища прийняли Військову Присягу і були направлені на навчання у два піхотних та одне танкове училище. З цього часу училище випускало 65–70 вихованців, з 1961 року – 200, а з 1971 року – 300 вихованців. Це було гідне поповнення для військових училищ Збройних Сил.

У 1950 році було засновано Почесний перехідний приз Міністерства Оборони СРСР для Нагородження кращого Суворовського училища, а в 1951 році цей приз вручено Київському Суворовському військовому училищу. Особовий склад училища отримав подяку від Міністра Оборони, і для заохочення кращих командирів, викладачів, службовців було виділено 50 тисяч рублів.

У 1955 році училище реорганізоване у Київське Суворовське офіцерське училище. З нього випускалися офіцери-лейтенанти. Таких випусків було три. У 1958 році училищу було повернено назву – суворовське військово і термін навчання було збільшено на один рік – з 6 до 7 років, тобто, почали приймати на навчання кращих дітей з 5 по 11 класи. У 1959 почалося вивчення електро-радіо-техніки та засобів зв'язку, а з 1961-го – авто-техніки. У 1964 році училище було переведено з семирічного на трирічний термін

навчання і почався прийом кращих хлопців у віці 15–16 років після закінчення 8 класів. У 1969 році введено дворічний термін навчання [там само].

У 1992 році згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 490 та наказом Міністра Оборони України № 133 на базі Київського Суворовського військового училища створено Київський військовий ліцей. З 1993 року введено трирічний термін навчання. 1 червня 1998 р. ліцею було присвоєно ім'я активного учасника визвольного руху за незалежність України Івана Богуна і училище стало іменуватися – Київський військовий ліцей імені Івана Богуна.

Постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 1998 року № 764 на базі Боярського центрального клінічного санаторію створено навчально-оздоровчий комплекс з посиленою військово-фізичною підготовкою, що є підрозділом Київського військового ліцею імені Івана Богуна.

Таким чином, бачимо, що в Україні, з початку її становлення, державою приділялась увага дітям з певними здібностями до навчання, а саме, до технічних дисциплін. Ці юнаки вступали на навчання у спецшколи (військові училища) різних профілів для отримання військової професії.

Використані літературні джерела

1. Константинов Н. А. История педагогики [Текст] / Н. А. Константинов, Е. Н. Мединский, М. Ф. Шабаева. – М.: «Просвещение» 1982. – 447 с., ил.
2. Латышина Д. И. История педагогики (История образования и педагогической мысли): учеб. пособ. [Текст] / Д. И. Латышина. – М.: Гардарики, 2003. – 603 с.
3. Лузан П. Г. Історія педагогіки та освіти в Україні: навч. посіб. [Текст] / Лузан П. Г., Васюк О. В.– К.: ДАКККіМ, 2010. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – 296 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України м. Київ. Ф-166 Міністерство освіти України 1917–2000 рр., оп-10, д-1165. Проекти положень; плани роботи та кошторис Центральної дитячої технічної станції Наркомосу при Центральному будинку комуністичного дитячого руху ЦК ЛКСМ / ЦБКДР; юні техніки, винахідники.
5. Всеукраинская ассоциация «Кадетское содружество». История создания подготовительных военно-учебных заведений в СССР / [Електронний ресурс]. Режим доступу: [Текст] <http://cadet.org.ua/history/special-school/26-istoriya-sozdaniya-podgotovitelnyx-voenno.html>